

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ն Ո Ս Ն Ա Զ Ա Ր Ե Ա Ն Ց Ի Շ ՈՒ Ր Զ Ը

Վաթսուհական թուականներում.

I

Նազարեանցի ծննդեան հարիւրամեակը. Վաթսուհական թուականների «ժողովները». Յիսնական թուականների ուսանողութիւն ու ուսանողները Մոսկուայում. Հայրապետ Վարդապետեանց. Ս. Նազարեանց եւ Մսեր Մսերեանց ուսանողական «ժողովում». Մանուկ Սադաթեան. Ռուբէն Զալալեան. Սեփանոս Սեփանէ. Սմբատ Շահազիզ:

Անցեալ 1912 թուականի դեկտեմբերի 25-ին լրացաւ Ստեփաննոս Նազարեանցի ծննդեան հարիւրամեակը: Առիթ ունենալով այս հանգամանքը՝ հայկական ընթացիկ գրականութեամբ զբաղուող հայ երիտասարդութիւնը Թիֆլիզում և Բագուում ուշադրութեան առաւ Ստեփաննոս Նազարեանցի գրական գործունէութիւնը հայկական գրականական ասպարիզում:

Եւ որպէս մօտ ծանօթ Ս. Նազարեանցին և կարճ ժամանակեայ աշխատակից «Հիւսիսափայլի», լսելով և կարդալով ներկայումս զարթեցրած հարցերը Նազարեանցի գործունէութեան վերաբերութեամբ, բնական էր, որ աւամայից վերանորոգէի յիշողութեանցս մէջ վաղուց անցած գնացած հանգամանքներ, որոնք գուցէ անծանօթ են շատերին և մանաւանդ նրանց, որոնք այժմ զարթեցնում են Նազարեանցի յիշատակը և որոնք գուցէ կկամենային աւելի մօտ կանգնած լինել Նազարեանցի գրական գործունէութեանը:

Բայց որովհետեւ Նազարեանցին անմիջապէս շրջապատողները և աշխատակիցները Մոսկուայի համալսարանի վաթսուհական թուականների ուսանողներն էին, ուստի ինձ համար բնական է, որ առաջին նուազ հարկաւոր է մտաբերել այդ ուսանողութիւնը:

Օտարութեան մէջ ապրող հայ ուսանողները մի տեսակ կարիք էին զգում միմեանց մօտենալ, միմեանց հանդիպել, իրար հետ շփուել և հէնց այդ զգացմունքից՝ իւրաքանչիւր տօն և կի-

րակի օրերում հաւաքւում էին հայոց եկեղեցում պատարագին ներկայ լինելու:

Իւրաքանչիւր շաբաթ երեկոյ հայ ուսանողները հաւաքւում էին առանձին սենեակ, որ վարձուած էր ուսանողական անդամակցական գումարով և ուր ապրում էր մի չքաւոր ուսանող, ուսանողական վճարից նպաստ ստացող, որ պարտաւոր էր սենեակը մաքուր պահել: Այդ խմբումն կոչւում էր «ժողով»: Սա ունէր իւր ընտրովի նախագահը և քարտուղարը:

Ժողովի նիստերում ուսանողները զբաղւում էին հայերէն խօսակցութեամբ, վիճարանութեամբ, արծարծում էին մի որևէ գիտնական, կամ ազգայնական հարց, կարդում էին հայերէն յօդուած, թարգմանութիւն, ռէֆերատ ևն, կազմակերպում էին թատերական ներկայացումներ, զբաղւում էին երբեմն ուսանողական կենցաղի հարցերով ևն:

Ուսանող Ալադաթեանը այդ տեղ կարդաց իւր նոր գրած «Վայ իմ կորած 50 ոսկի» կատակերգութիւն. Ստեփաննոս Ստեփանեանց-Ստեփանէ կարդում էր իւր ոտանաւորները Իշխան Բագրատունի ստորագրութեամբ, Գաբրիէլ Տէր Յովհաննիսեանցը կարդացել է իւր անդրանիկ վէպը գիւղական որսորդական կեանքից առած, որ մինչև այժմ էլ մնացել է սևագրութեամբ նրա մօտ: Գէորգ Քանանեանը, որ արդէն աւարտել էր համալսարանը յիսնական թուականների վերջերում և երբեմն այցելում էր ժողովը, առաջին անգամ կարդաց ժողովում Ռափայէլ Պատկանեանեանցի ձեռագիր «Քաջ Վարդան Մամիկոնեանի մահը» աշխատութիւնը Պետերբուրգից ուղարկուած. ևն ևն:

Այս խօսքերս վերաբերում են 1860 թուականին, որ ես նոր ընդունուած էի համալսարանի ուսանողական շաբթ և ուրեմն իրաւունք էի համարում ինձ մասնակցել ուսանողական ժողովներին:

Սակայն յիշատակածս ժողովները վաթսուևական թուականների ուսանողութեան արտադրութիւնները չէին: Նրանք ժառանգաբար անցել էին յիսնական թուականների վերջին տարիների հայ ուսանողներից, որոց թուին պատկանում էին Մնացական Թիմուրեան Գանձակեցի, Յարութիւն Համասփիլոս Գանձակեցի, Տէր Գրիգորեանց Թիֆլիզցի, Միք. Շահպարտունեանց Գանձակեցի, Յովհաննէս Խատիսեան Թիֆլիզցի, Գէորգ Քանանեան Ղզլարցի, Հայրապետ Վարդազարեան Բագուցի. և այլք:

Ոմանք այս ուսանողներից, Ռափայէլ Պատկանեանցի առաջնորդութեամբ, դեռ ևս յիսնական թուականների վերջում աշխատում էին հայ գրական ասպարիզում. նրանք հրատարակում էին փոքրիկ բրօշիւրներ «Գամառ Քաթիպա» անուան տակ:

Ի՞նչ են նշանակում այս երկու անժանօթ բառերը: Նրանք կազմուած են Գէորգ Քանանեանի, Մնացական Թիմուրեանի և Ռափայէլ Պատկանեանի անուանց և ազգանուանց բաղաձայն սկզբնատառերից՝ շաղկապած կամաւորապէս ձայնաւոր տառերով:

Վերոյիշեալ յիշնականներից ոմանք, որոնք դեռ չէին հեռացել Մոսկուայից՝ երբեմնակի այցելում էին ժողովներին, իւրեանց փորձառութեամբ ուղեցոյց էին լինում վաթսուհաւան թուականների ուսանողներին. ոմանք իւրեանց ազգային ձգտումներով ոգևորիչ էին հանդիսանում նորերին:

Յիշում եմ Հայրապետ Վարդազարեանցին, որ ոգևորուած իւր մտադրութեամբ յայտնում էր, որ ինքը իւր երիտասարդ ոյժը ու գործունէութիւնը պէտք է դնի ս. Էջմիածնի վանքական տնտեսութեան . . . Առանց հրաւերի, մութը ապագայով, բայց անզուսպ տենչով նա ձգտում էր դէպի Էջմիածին տանելով իւր հետ իւր թարմ գիտութիւնը—նա բնագէտ էր:

Յիշում եմ թէ ի՞նչպէս 1860 թուականի ցուրտ աշնանը մենք, մի քանի ուսանողներս, Յովսէփ Իզմիրեանցի հետ, որ Վարդազարեանցին ուժգին քաջալերողներից գլխաւորն էր, ուղեկցեցինք Վարդազարեանցին մինչև փոստի առաջին կայարանը Տուլայի վրայով և ոգևորուած ձառերով ու բարեմաղթութիւններով ձանադարհ դրինք նրան . . .

Այդ միջոցին Մատթէոս կաթուղիկոսի մի կողմից՝ և միաբանութեան միւս կողմից՝ ընդհարումների շրջանն էր: Այդ խառնակութեան մէջ ո՞վ պէտք է ուշ դարձնէր Վարդազարեանի վերայ:

Պատմածիցս 50 տարի յետոյ, երբ ծառայութեամբ արդէն տեղափոխուած էի Բագու, պատահմամբ իմացայ որ Վարդազարեանը Էջմիածնի անհիւրասիրութիւնից յետոյ ընդ միշտ ապրում է Բագուում, իւր ծննդավայրում:

1910 թուականի գարնանն էր, որ ես գնացի այցելութեան պարոնին: «Միտրոպոլ» հիւրանոցի մի սենեակում աչքիս առաջ նստած էր 80 տարեկան մի ծերունի, անտուն, անտեղ, անգերդաստան մի մարդ, որի հետ ծանօթանալուց յետոյ, նա ամենևին չկարողացաւ յիշել իւր հրաժարականի այն հանդէսը փոստի կայարանում՝ որ յիշեցի վերևը: Վարդազարեանը մեռաւ 1911 թուի յուլիսի 31-ին:

Յիշնական թուականների յիշատակածս ուսանողներից դժուար թէ մինը կենդանի մնացած լինի:

Այսպէս էր այն ժամանակի ոգևորութիւնը:

Դառնամ կրկին վաթսուհաւան թուականներին:

Այդ շրջանում Ռուսաստանի համալսարանական քաղաքներից ոչ մի տեղ այնքան հայ ուսանողներ չէին խմբուած ու կազմակերպուած, ինչպէս Մոսկուայում:

Ո՞րք էին այդ ժամանակի ուսանողները: Որքան յիշում եմ, մեծամասնութիւնը Թիֆլիզեցի էր: Եւանգուլիան Կէորգ, Տէր Միքայէլեան Իսահակ, Քիշմիշեան Ալէքսանդր, Երեցփոխեանց Արրահամ, Ալադաթեան Նիկողայոս, Ղամբարեան Պօղոս, Միանսարեան Արշակ, Գուրգէնքեան Պլատոն, Մամիկոնեան Մատթէոս, Հէջուբեան Գաբրիէլ, Փուղինեան, Շահիկեան Վասիլ, Գորեցի—Ստեփանէ Ստեփան, Ղրիմցի Յոհաննիսեան, Երևանցի Զալալեան Ռուբէն, Տէր Մարտիրոսեան Գալուստ, Լոռեցի—Քուչարեանց Գրիգոր, Ղազախեցիք—Սիմէոնեանց Մարտիրոս, Տէր Յովհաննիսեանց Գաբրիէլ, Շուշեցի—Աթաբէգեան Մովսէս, Հախումեանց, Ղզլարցի—Քանանեան Քրիստափոր, և այլն և այլն:

Ես դիտմամբ յիշատակեցի այս անունները, որպէս զի ընթերցողները, որոնք անշուշտ ճանաչում են այս պարոններին ինքեանք դատեն թէ սրանցից որոնք ինչ ծառայութիւն են ցոյց տուել իւրեանց շրջապատող հասարակութիւններին:

Գիտենք, որ Գէորգ Եւանգուլիանցը հասարակաց և դպրոցական գործիչ էր և Թիֆլիզի քաղաքագլուխ, Ալէքսանդր Քիշմիշեանը դպրոցական և լրագրական գործիչ, գրաքննիչ, խմբագիր, Արրահամ Երեցփոխեան՝ բարեխիղճ դատաւոր, Պօղոս Ղամբարեան և Մատթէոս Մամիկոնեան յայտնի գործիչներ բանկային ասպարիզում, Փուղինեան՝ բժիշկ և «Դալլալ Ղաղօի» հեղինակ: Ստեփաննոս Ստեփանէ՝ յայտնի գործիչ դպրոցական և գրական ասպարիզում, իբրև Խորէն հպիսկոպոս՝ հասարակաց դործիչ և ազգու քարոզիչ, Ռուբէն Զալալեանց՝ փաստաբան և հասարակաց գործիչ, Գրիգոր Քուչարեանց բժիշկ և հասարակաց գործիչ, Մարտիրոս Սիմոնեանց՝ գործիչ գրականական և ուսուցչական ասպարիզում ևն ևն:

1860 թուականի ձմեռն էր, որ մի քանի անգամ հանդիպեցի Ստեփաննոս Նազարեանցին ուսանողական ժողովում: Ուսանողներին դասախօսում էր հայկական գրականութիւնից, բայց ուսանողները անպատրաստ լինելով այդ առարկայից՝ այնքան ուշադիր չէին Նազարեանցին, սա էլ ամենևին պահանջող չէր: 1—2 ամսից յետոյ Նազարեանցը թողեց այդ դասախօսութիւնը և հայ ուսանողների ժողովը: Զեմ կարող այժմ բացատրել Նազարեանցի այդ երևալու և կամ հեռանալու պատճառը. սակայն ենթադրում եմ, որ Նազարեանցը առաջ էլ դասախօսում էր կովկասեան կոմիտէտի հովանաւորութեան տակ եղող ուսանողներին,

երբ սրանք ապրում էին միասին: Եւ երբ կոմիտէտը լաւ համարեց ուսանողներին ոռճիկ նշանակել և ազատել հսկողութիւնից, այն ժամանակ նրանք կազմեցին ժողով և Նազարեանցը կոմիտէտի կողմից հրաւիրուած էր դասախօսելու ու քիչ յետոյ դադարեցրած:

Սոյնպիսի յարաբերութիւն ունէր և մազիստրոս Մսեր Մսերեանցը, որ այդ ժամանակ կրօնի դասատու էր Լազարեանց Ճեմարանում: Նա Զմիւռնացի էր:

Կրօնագիտութեան դասագիրք յօրինելու համար և իբրեւ քաջ հայկաբան՝ նա Մատթէոս կաթողիկոսից ստացել էր «Մազիստրոս» կոչումը և այդպէս էլ ստորագրում էր:

Սա մի նիհար, միջին հասակի, մօտ 50 տարեկան, բարակ ձայնով, հանդարտախօս մարդ էր, կրում էր երկայն մազեր և քահանայական հագուստ: Սա և Նազարեանցը գրականական հակառակորդ լինելով՝ իրար չէին յարգում, ուստի ուսանողական ժողով գալու ժամանակ հերթով էին գալի:

Մազիստրոս Մսերը ժողով այցելելու ժամանակ ուղեկից էր վերցնում միշտ իւր միակ որդի Զարմայրին, որ այդ ժամանակ սեպանգուր մազերով, վայելուչ դէմքով՝ մօտ 24—25 ամեայ երիտասարդ էր:

Մսեր Մսերեանցը թէև ունէր տպագրած կրօնագիտութեան ձեռնարկ, բայց դասախօսում էր ուսանողներին թաշկինակներէ մէջ փաթթած ձեռագիր մատեանով և շատ տարրական կերպով: Ուր որ կանգնում էր, այնտեղ էլ կպցնում էր մատենին երկուցուցամատերը:

Նազարեանցի հետ միաժամանակ հեռացաւ և Մսերեանցը:

Ուսանողները ոչ մի յարաբերութիւն չունէին Նազարեանցի և մանաւանդ Մսերեանցի հետ: Իսկ սրանք այդ միջոցին հրատարակում էին մինը «Հիւսիսափայլ», միւսը—«Ճոռքաղ»: Ուրեմն երիտասարդ ուժերը այդ խմբագրութիւնների հետ որ և է շփումս պետք է ունենային, որ իրօք չկար:

Ուսանողների մեծամասնութիւնը չգիտէր հայերէն խօսել, ուր մնաց գրել և ուրեմն սակաւ մի պատրաստութիւն չունենալով չէին կարող փորձել իւրեանց ուժերը:

Բայց դրանց շարքերում կային ոմանք, որ Ներսիսեան դպրոցում կամ Լազարեան Ճեմարանում սովորած, կարող էին հայերէն գրիչ առնել ձեռքը: Առաջիններից Ստեփաննոս Ստեփանէ, Մարտիրոս Սիմոնեանց և Գաբրիէլ Տէր Յովհաննիսեանց. իսկ երկրորդից էին Մանուկ Սադաթեան, Սմբատ Շահազիզ և Ռուբէն Զալալեանց: Սրանք էլ հէնց մօտեցան Նազարեանցի խմբագրութեան և փորձեցին իւրեանց ուժերը:

Այս փոքրիկ խմբակի մէջ պատուաւոր տեղ էր բռնում Սադաթեանը, նախկին սան Լազարեանց ճեմարանի, Երեւանցի երիտասարդ, որ թարգմանել էր Լերմոնտովի «Դէմոն» վէպը: Քանքարաւոր թարգմանութիւնը չէր կարող շարունակուել, որովհետեւ մաշող թոքախտը վերջ ի վերջոյ հարկադրեց շնորհալի բանաստեղծին դէն ձգել իւր քանքարը և տեղափոխուել հայրենիք, որպէսզի շուտ վերջ դնէր իւր կեանքին:

Սադաթեանի հետ զուգընթաց աշխատում էր նրա հայրենակից Ռուբէն Զալալեանը: Լազարեան ճեմարանի նախկին սան, Մոսկուայի համալսարանի ուսանող, Մկրտիչ Սանասարեանի որդեգիր Զալալեանը նոյնպէս յաջող կերպով թարգմանում էր Լերմոնտովից մանր ոտանաւորներ, օրինակ «Պալեստինէի ոստը» ևն.:

Զալալեանը շուտով տեղափոխուեց Մոսկուայից Պետերբուրգ, ուր մասնակցում էր Կարապետ Եզեանի խմբին: Պետերբուրգում նա այլևս չկամեցաւ շարունակել իւր բանաստեղծական շնորհը և համալսարանի արեւելեան ֆակուլտէտն աւարտելով հաստատուեց ընդ միշտ Երեւանում, ուր պարապում էր փաստաբանութեամբ և մասամբ էլ վարում էր էջմիածնի իրաւաբանական դործերը: Մոսկուայից յետոյ նա այլ ևս չվերադարձաւ հայ գրականութեան ասպարէզը և մեռաւ Երեւանում:

Ստեփաննոս Ստեփանեանց, ապա Ստեփանեան և վերջը Ստեփանէ, ամենին յայտնի է իբրեւ Սորէն Էպիսկոպոս, ճարտար քարոզիչ, դպրոցական գործող, Սորենացու թարգմանիչ ևն «Հիւսիսափայլ»-ին տուել է շատ ոտանաւորներ Իշխան Բազրատունի ստորագրութեամբ: Սաստիկ գովաբանում էր Նալբանդեանի «Կոմս Էմմանուէլի» յիշատակարանները, բայց ուսանող ժամանակ հեռու էր պահում իւրեան Նազարեանից:

Ուսանող ժամանակն ապրում էր սա իւր մեծ եղբօր տանը, որ յայտնի առևտրական էր Մոսկուայում և նշանաւոր էր իւր հիւրասիրութեամբ: Թաթախման երեկոներին հրաւիրուում էին նրա առաջ սեղանին անխտիր բոլոր հայ ուսանողները ծանօթ և անծանօթ, ունևոր և չունևոր:

Ուսանող Ստեփանէն ձգտում ունէր հայկաբանութիւն սովորելու և մանաւանդ բանաստեղծական ասպարիզում: Բացի այն, որ կարդում էր ժողովում, Ստեփանէն հայագէտ ուսանողներին հրաւիրում էր իւր բնակարանը և կարդում էր Իշխան Բազրատունու բանաստեղծութիւնները:

Ուսանող Ստեփանէն շատ սիրում էր պարել, անդադար յաճախում էր մեծ թատրոնի օպերա և բալետ և առաջնակարգ դերասանուհիներին բարձրաձայն դուրս կանչել և ծափահարել և

այդ պատճառից ստիպուած կորցնում էր ձայնը. ուսանողական ներկայացուցիչների ժամանակ նա մեծ ժրութեամբ աշխատում էր գործը գլուխ բերելու:

Սիրում էր առաջնակարգ դեր խաղալ և իւր առաջ մի չնչին խոչընդոտ տեսնելով՝ անտեղի վիճաբանութիւն սարքում և բանը կռուի հասցնում . . . իւր հեղինակութիւնը բարձր պահելու նպատակով:

Աչքի առաջ ունենալով նրա բնաւորութեան շատ գծեր, ոչ ոք իւր ընկերներից այն ժամանակ չէր վստահանալ գուշակել, որ այդ ուսանողը իւրեան պատրաստում է կուսակրօնութեան . . .

Սմբատ Շահազիզ, Երևանի նահանգի Աշտարակ գիւղից, Լազարեանց ճեմարանի սան, աւարտեց ճեմարանի լիցէոնը և ընդմիջտ ֆիսկ Մոսկուայում իբրև ուսուցիչ յիշեալ ճեմարանում: Նրա մանր ու խոշոր բանաստեղծութիւնները «Լեոնի վիշտ» վէպը, «Հրապարակախօս ձայն» գիրքը և ուրիշ աշխատութիւններ ամենին յայտնի են: Իւր երիտասարդ օրերում ունէր պճնասիրութիւն. խիստ հակող էր իւր հագուստի, գէմքի շարժման վախելութեան վրայ ևն: Շատ մօտ բարեկամ էր Նազարեանցին:

Քաջբերունի

(Շարունակելի)

